

פיוטי קללה ופסוקי 'שפוך חמתך' באיטליה הקדומה

מאת

אברהם פרנקל

יהודי איטליה בימי הביניים, ככלל היהודים שישבו בארצות נוצריות, סבלו מגזרות ומרדיפות בלתי פוסקות. גם בתקופות רגועות יחסית היו היהודים נתונים לבז, השפלה ולעג מצד שכניהם הנוצרים, ולעתים קרובות היו חשופים גם ללחץ מצד נוצרים שביקשו להעבירם על דתם. בתקופות קשות יותר הידרדר המצב לגזרות שמד ואף לפרעות פיזיות קשות. בביטויים פיוטיים של מצוקת היהודים באיטליה הקדומה דנתי במאמר קודם.¹ המאמר המוצע כאן, שמבחינות רבות הוא המשך של קודמו, יוקדש לסקירת פן אחד במכלול היחסים שבין יהודי איטליה לשכניהם הגויים שבא לידי ביטוי בפיוטי איטליה הקדומים: ביטויי קללה נגד גויים המשולבים בפיוטים שנכתבו ושנאמרו באיטליה מן המאה התשיעית ועד סוף המאה האחת עשרה.

העיון יפתח בסקירת ביטויי קללה המשולבים לעת מצוא בפיוטים. אלו באים בעיקר בפיוטים הכוללים גם תיאורי גזרות, והקללות באות בהם כתגובה ישירה על מצוקה המובעת לפניהן. לאחר מכן יסקרו פיוטים המוקדשים לקללות לכל אורכם, או שחלקים משמעותיים מהם מביאים ביטויי קללה. כפי שנראה, פיוטים כאלה אינם חידוש אירופי, אלא הם פרי מסורות מזרחיות קדומות שהגיעו לאיטליה, בין שהם עצמם נכתבו במזרח ובין שנכתבו באירופה על פי הדוגמאות המזרחיות. מתוך דיון באתר הפיוטים הללו, שמחירויותיו נחתמות בסדרה של פסוקי קללה, יידונו פסוקי קללה הבאים בהקשרים ליטורגיים נוספים, ותיבחן התפתחותו הקדומה של המנהג לומר את פסוקי 'שפוך חמתך' בהגדה של פסח.

הדיון שלהלן יתמקד בהרחבה בעיקר בפיוטי איטליה, אבל המבט יורחב כפעם בפעם גם אל

* תודתי לפרופ' שולמית אליצור ולאברהם לוין על קריאת המאמר ועל הערותיהם. בסוף המאמר תבוא רשימת הפיוטים המוזכרים במאמר והמהדורות המבוארות שנדפסו בהן. מספור השורות של הפיוטים המובאים כאן הוא על פי מהדורות אלה.

1 א' פרנקל, "שעיר וחוננו סערוני" – מלכויות וגזרותיהן בפיוטי איטליה הקדומים, תרביץ, פב (תשע"ד), עמ' 269–317.

אשכנז וצרפת, ייבחנו ההבדלים בין שלושת המרכזים, וייעשה ניסיון לאפיין מה נחדש באשכנז ובצרפת ומה הגיע אליהן במסורת מאיטליה הקדומה.

א. ביטויי קללה מזדמנים בפיוטי איטליה

פייטני איטליה משלבים בפיוטים שמוזכר בהם שעבוד עם ישראל תחת עול הגויים קריאות לנקמה ולקללת הגויים.² בדרך כלל מדובר בפיוטי סליחות ולעתים בפיוטי זולת או רהיט או בסוגות פיוט אחרות.³ פירעון מן הגויים הוא חלק בלתי נפרד מן הגאולה המצופה, זו שהפייטן מתפלל עליה לרוב לקראת סיום הפיוט. קריאות הנקמה הטיפוסיות כוללות צייטות רבות מנבואות המקרא. הקב"ה יפרע מן הגויים, יבוא אתם נקם, ומנת חלקם תהיה כוס הפורענות. והרי כמה דוגמאות: ר' שלמה הבבלי (בסליחה שנכתבה כנראה בעקבות גזרה):

שֶׁפֶט רָעָה תְּבֹא אֲלֵיהֶם לְהַאֲשִׁימָם / לָמוּ עוֹלָל וְהִתְעוֹלָל בְּכוּבֵד יְשִׁימָם
מִנֵּת כּוֹסֵם פְּחִים וּמִפֶּחַ הַגְּשִׁימָם / הָיִשׁב שְׁבָעֵתִים נָקָם בְּרִית וְהִשְׁמָם⁴
(אני יום אירא, טורים 25–28)

משה בר קלונמוס (בקיילר המשולב בקרובה לשביעי או לשמיני של פסח⁵):

שְׁעִיר וּטְפוּלָיו [...] מֵה יַעֲשׂוּ בְּלֶהֱט הַיּוֹם הַבֶּא [...] ...
בְּעֻטוֹתוֹ קָנְאָה בְּלִבְשׁוֹ נָקָם / לְהַרְיֵעַ וּלְהַצְרִיחַ מִקְמָיו לְהַתְנַקֵּם / שְׁבָעֵתִים יְשִׁיב אֶל חִיקָם
(מ'מועיל רשע', שורות 30–31)

2 עיין: פרנקל, שער וחוטנו סערוני (שם). נזכיר כאן שיש הבדל ניכר בין פייטני צפון איטליה ומרכזה, שהיו נתונים תחת שלטון שהיה כפוף לנצרות המערבית ולאפיפיר של רומא, לבין הפייטנים שפעלו בדרום איטליה הביזנטית, אזור שהיה נתון לפשיטות מוסלמיות תכופות. הגזרות בדרום היו קשות ותכופות הרבה יותר מאלו שבצפון. הפייטנים הצפוניים הם ר' שלמה הבבלי ובני משפחת קלונמוס מלוקה (בני המאה העשירית) ור' יחיאל בר אברהם מרומא (בן המאה האחת עשרה). בדרום הביזנטי פעלו ר' אליה בר שמעיה ור' בנימן בר זרח (בני המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה). על קביעת מקום פעילותו של ר' בנימן בר זרח בדרום איטליה עיין במאמרי (שם), עמ' 298.

3 סליחות הן פיוטים הנאמרים במעמדי תפילה בתעניות ציבור ובתקופת הימים הנוראים. זולת הוא פיוט המשולב בברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע בשחרית. רהיטים הם פיוטים הנאמרים בחזרת הש"ץ לאחר הקרובות (בעיקר ביום כיפור). הגוון האקטואלי של הסליחות והזולתות התחיל להתפתח באירופה הנוצרית במאה התשיעית. לפיוטי הסליחות יש לעתים קרובות גוון לאומי, והפייטן מבקש בהם על גאולת עם ישראל, ובתוך כך יש בקשה להיפרע מן הגויים.

4 שפט: לשון שפטים. ישימם: ייתנם לשממה. מנת כוסם וכו': תה' יא 6. הגשימם: הורד עליהם כגשם. השמם: לשון שיממון.

5 נושא הפיוט הוא תגמול הקב"ה מן הרשעים, והפייטן מונה בו רשימת רשעים מן המקרא בצירוף עונשיהם. בסוף הפיוט מוסיף הפייטן את מלכות אדום (והנספחים אליה) של ימיו, שלא למדו לקח מגורלם של הרשעים הקדומים.

משלם בר קלונימוס (בזולת):

ממחצבת רהב העירה עז נקם ללבוש / [...] לדרוך פורה בגדי נקם תלבוש
(אזוכך דודי, טורים 25, 27)

אליה בר שמעיה (בסליחה):

רודי יספה וידקר / רודפי וצרי יעקר
(אבותי כרבת ריבם, טורים 78–79)

יש קשר ישיר בין ריבוי התלונות על הגויים הבא בפיוטים אלו ודומיהם לבין טורי הנקמה והקללה הכלולים בהם. בפיוטים שנושאם העיקרי הוא תינוי הצרות הבאות על ישראל מן הגויים, מתרבים טורי קללה ונקמה. כך אפשר למצוא בפיוטיהם של אליה בר שמעיה ובנימן בר זרח, שקהילותיהם בדרום איטליה סבלו מאוד בתקופה המדוברת, טורי קללה רבים יותר מאשר ביצירותיהם של פייטני איטליה הצפונית.⁶ בפיוטים המתארים גזרה ספציפית (כגון גזרת שמד או גזרה כלכלית חמורה) מתארכים טורי הנקמה. כפי שנראה גם מהמשך הדברים, הקללות באות פעמים רבות בצורת פסוקי מקרא המשובצים בפיוטים, פסוקים הכוללים קללות או כאלה שנדרשו בספרות התלמודית על מפלת רומי ('מלכות אדום' הנוצרית) לעתיד לבוא.⁷

אליה בר שמעיה (בסליחה שגם היא נכתבה כנראה בעקבות גזרה ספציפית):

כמעשה ידיהם תן להם באבדם עצביך לשמח [...]]
צוק שפוך עליהם ארר קללות הר עיבל [...]]
אל יהי למו מושך חסד וחונן ליתומיהם
ברעב לא יפדו ממות, ולא ילבושו מערימיהם
שוממם עימם עממם לא מהם ולא מהמהם⁸
(אויבים קמו, טורים 11, 19, 25–27)

6 פרנקל, שער וחזונו סערוני (לעיל הערה 1).

7 דוגמאות לפסוקי קללה משובצים: יר' 25; תה' כח 4; סט 23–29; פג 10–18; איכה ג 64–66. דוגמאות לפסוקים שנדרשו על מפלת רומי והנוצרים: יש' 5–1 (מי זה בא מאדום וכו'), עיין: תנחומא, וישלח ד [מהדורת בובר, דף פב ע"א] ובמקבילות); סו 6 [קול שאון מעיר וכו', נדרש בפסיקתא דרב כהנא ז [ויהי בחצי הלילה], יא [מהדורת מנדלבוים, עמ' 133] ובמקבילות); עו' 2 [בווי אתה מאד', נדרש בבראשית רבה סה, יא [מהדורת תאודור ואלבק, עמ' 721] ועוד). פסוקי קללה משובצים פעמים רבות בפיוטי הסליחות והזולות. לעומת זאת פיוטי הרהיטים כוללים בדרך כלל, על פי תבניותיהם הפשוטות, רשימות צפופות של קללות (וראה גם להלן).

8 1. כמעשה ידיהם תן להם: תה' כח 4. באבדם עצביך לשמח: לשמוח בעת שיאבדו עצביהם, או: לשמח את ישראל העצבים בעת שהגויים יאבדו. 3. אל יהי למו וכו': על פי תה' קט 12. וחונן: לא יהיה מי שיחון את יתומיהם. 4. ברעב לא יפדו ממות: בניגוד לאמור באיוב ה 20 ('ברעב פדך ממות'). 5. שוממם: תתנם לשממה. עימם: כנראה פועל נגזר מ'עיים', כלומר הבא עליהם חורבן (הצעת פרופ' ש' אליצור). עממם: לשון החשכה. לא מהם ולא מהמהם: יח' ז 11.

או אצל בנימין בר זרח (בסליחה):

שְׁפוּךְ חַמְתְּךָ עַל עַם לֹא יִדְעוּךָ / כִּי אֶכְלוּ אֶת יַעֲקֹב וְאֵת נוֹהוּ הַשָּׁמוֹ
תָּשֵׁב גְּמוּלָם וְשִׁלְמֵם כְּמַפְעָלָם / וְעַל רוּם קִדְקִדָּם חֲמָסִם יִרְדִּי⁹
(‘אל נא תיסר’, שורות 21–22)

ואפילו פעם אחת בסליחה של קלונימוס בר שבתאי מרומי, בן המחצית השנייה של המאה האחת עשרה:

קָמִיָּהֶם קָלַע וְהָדוּף וְיוֹסֶחְפוֹ / אֵתָהּ אֲשֶׁר הִכִּיתָ רַדְפוֹ
רַדְפוֹ הַנִּיעֵם כְּשִׁכּוֹר בְּזַעֲמֶךָ / רַדְוֶף וְתִשְׁמִידִם מִתַּחַת שְׁמִיךָ
רַעַל תִּשְׁקֶם וְתִכְחִידֵם מִהַדוּמָךְ¹⁰
(‘אזעק אליך’, שורות 38–40)

קריאת נקמה ארוכה במיוחד יש בחלקה האחרון של הסליחה 'איה קנאתך' שמחברה ר' חכים. פיוט זה שייך ככל הנראה לאיטליה הקדומה, ונכתב מן הסתם במאה העשירית:¹¹

רוּמִי וְאֲדוּמִי חֲחוּשְׁבִים לְכַבּוֹת אֶת הָאֵהָבָה / רִשְׁפֵי שְׁלֵהֶבֶת תִּלְהַטֵם וְלֵהָבָה
שְׁפֹטָה מִשְׁפָּטִים מֵהֶם הָרוּחַ / שִׁיתְמוּ כַּגִּלְגָּל כְּקֶשׁ לִפְנֵי רוּחַ
תֵּן לָהֶם כְּפַעְעָלָם וְכֹרַע מִעֲלֵיהֶם / תִּשְׁיֵב לָהֶם יְיָ כְּמַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם
חַמְתְּךָ שְׁפוּךְ עַל הַגּוֹיִם אֲשֶׁר בְּנִיד הַחֲרִימוֹ / כִּי אֶכְלוּ אֶת יַעֲקֹב וְאֵת נוֹהוּ הַשָּׁמוֹ
יָד עַל כֶּסֶף יָהּ זָרַע עֲמִלֵק לְהַכְרִית / מִשְׁמִים לְהַמְטִיר עָלָיו אֲבָנֵי אֲלֶגְבִּישׁ וְאֵשׁ וְגַפְרִית
הִיָּה זָרַע קֶטֶן וְכוֹזֵי בְּסִבְךָ עֵץ קִרְדָּמוֹת / חָרַב עָלָיו מְדוּד כְּאִמּוֹר בְּסִפְרֵ נְחֻמוֹת
זָבַח לֵיָּי בְּבַצְרָה וְטָבַח גְּדוּל בְּאֶרֶץ אֲדוּם / קָרַב וּמְלַחְמוֹת וּנְקָמוֹת בְּיַד צַח וְאֲדוּם בְּלְבוּשׁ אֲדוּם
קוֹל שְׁאוּן מַעִיר קוֹל מְהִיכֵל תַּעִיר / עֲשׂוּ וְאֵלּוּפֵיו לְהַשְׁקִיעַ וּלְהַבְעִיר
נָא קוֹל יְיָ מִשִּׁלְמֵם גְּמוּל לְאוֹיְבָיו / כְּצֵאת הַשָּׁמֶשׁ בְּגִבּוֹרְתוֹ יִזְרִיחַ עַל אוֹהֲבָיו¹²
(‘איה קנאתך’, שורות 39–56)

- 9 שפוך חמתך [...] השמו: על פי יר' 25. ועל [...] קדקדם חמסם ירד: על פי תה' 17.
- 10 אתה אשר הכית רדפו: תה' סט 27. הניעם כשכור: על פי תה' קז 27. רדוף [...] שמיך: על פי איכה ג 66. מהדומך: מן הארץ (הכינוי על פי יש' 10).
- 11 ספר גזירות אשכנז וצרפת², מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א, עמ' 3. על הפיוט ועל מגוון הסיבות לשייכו לאיטליה הקדומה, ומדוע לא נראה שנתחבר באשכנז לאחר גזרות תתנ"ו, עיין במאמרי שיער וחזתנו סערוני (לעיל הערה 1), עמ' 284–286, 289.
- 12 1. רומי ואדומי: כנראה: רומי הנוצרית ומלכות ביוזטיון. לכבות את האהבה רשפי שלהבת: הלשון על פי שה"ש ח 6–7, בשינוי חריף. 2. הרוח: כנראה: הרוח הפועלת במצוות הקב"ה (ועל הניסוחים הלא מהוקצעים שבפיוט עיין גם בהערה הבאה). שיתמו כגלגל וכו': תה' פג 14. 3. תן להם כפעלם וכו': תה' 4. תשיב להם וכו': איכה ג 64. 4. חמתך שפוך וכו': יר' 25. כי אכלו וכו': שם. 5. יד על כס יה

מתקבל על הדעת שהרחבה חריגה זו היא תוצאה ספונטנית של הרגשותו של הפייטן, אשר כתב את פיוטו בתקופת גזרת שמד, המתוארת בחלקו הראשון של הפיוט. ואולי ראה הפייטן דוגמאות של סליחות שכללו בסופן קריאות ארוכות לנקמה, דוגמאות שאינן לפנינו היום.¹³ בדרכם זו של פייטני איטליה הולכים גם פייטני אשכנז הקדומים שמעון בר יצחק ור' גרשם מאור הגולה. בדרך כלל הם משלבים טורי פורענויות בודדים לאחר שהם מזכירים את הצרות הבאות מן הגויים, בנשואם תפילה להצלת עם ישראל ולגאולתו.¹⁴ פייטני אשכנז הראשונים לא חידשו בעניין זה דבר, אלא דבקו בדוגמאות האיטלקיות הרבות שעמדו לפנייהם.¹⁵

וכו': שמ' יז 16. עמלק: מזרע עשו, כינוי למלכות אדום. 6. היה זרוע: אולי יש לפרש (שלא כמשמע הביטוי ביש' לג 2): הקאב להם בזרועך (על פי הברמן, השווה: דנ' ח 27). קטן ובוזי בסבך עץ קרדמות: אדום שייתפס בסבך (עו' 2; תה' עד 5 [ועיין: ת"י ורש"י]). כאמור בספר נחמות: בספר ישעיה, כדלהלן. 7. זבח לה' בבצרה וכו': יש' לד 6. צח ואדום: הקב"ה (שה"ש ה 10). בלבוש אדום: יש' סג 2. 8. קול שאון מעיר וכו': יש' סו 6. 9. קול ה' משלם וכו': שם. כצאת השמש [...] אוהביו: על פי שופ' ה 31, והברכה אמורה להזכיר גם את קללת הגויים שבראש הפסוק: 'כן יאבדו כל אויביך ה'.

13 אפשר שיש באריכות זו סימן לחוסר הגיבוש והאיזון בפיוט, שניכר גם בזריות לשוניות הקיימות בו (השווה: פרנקל, שעיר וחותרו סערוני [לעיל הערה 1], עמ' 284 והערה 65). אריכות מה בטורי הנקמה יש גם בפיוט 'איומה כנדגלות' (נדפס: לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, סימן שכת, עמ' 712).

14 אריכות מיוחדת בטורי הנקמה מצאנו גם בפיוט אחד של ר' שמעון בר יצחק, בסליחה 'ארכו הימים':

קוּמָה וְהַנְשֵׂא בְּעַבְרוֹת צוֹרְרִים / קָרֵב יוֹם קָרְאוּ נוֹצְרִים
רְצִי גוֹיִם לְהִיֹּת מְצָרִים / רְאוֹת דְּרִיכַת פּוֹרַת בּוֹצְרִים [...]
שֶׁנָּן בְּרִק חָרֵב בְּנוֹעֵמָךְ / שֶׁכֶּר חֲצִיךְ מִגּוֹי מְזַעֲמָךְ
מְרֵאשׁ פְּרַעוֹת אוֹיֵב בְּהִנְקָמָךְ / מִמָּה שֶׁעָשׂוּ בְּחַלְלֵי עַמְּךְ
עָבוֹר נִקְמָתְךְ גּוֹיִם הִרְגִינוּ [...]
נִקּוּם הַדָּם וְנִקּוּם הַחֶמְסִים / נִמְסָךְ לְצָרִים לְהַגְרֵם נִכְמָס
בְּכּוֹס עֲמוּק וְרָחֵב לְהַעֲמִס / בְּשָׁחוּק וְלַעַג כּוֹחֵם יִמָּס.

פיוט זה מדבר כולו על חשבת הגלות במלכות אדום. קשיי הגלות מתוארים בהרחבה, הן הקשיים הפיזיים והן הקשיים הרוחניים, כלומר השידולים להמרת דת והוויכוחים על שפלותו של עם ישראל. טורי הפורענות וקללת הגויים ארוכים אינם רצופים, שכן משולבת בתוכם תפילה לגאולת ישראל. אולי חובר הפיוט בעקבות גזרת הגירוש ממגנצא בשנת 1012 לסה"נ, ועל רקע זה יש להסביר את הטורים 'בְּטָחָה וְהִשְׁקַט לְמִנוּסָה וְחִפְזוֹן' (פיוט ר' שמעון בר יצחק, מהדורת הברמן, ברלין-ירושלים תחר"ץ, עמ' קסט, שורה 2); 'גוֹלָה וְסוּרָה קְדוֹרְנִית וְשׁוּכָה' (שם, שורה 3). נזכרים בפיוט הזה גם מעשי הרג: 'מִמָּה שֶׁעָשׂוּ בְּחַלְלֵי עַמְּךְ' (שם, עמ' קע, שורה 24); 'נִקּוּם הַדָּם וְנִקּוּם הַחֶמְסִים' (שם, שורה 27). ועיין: ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם⁶, ד, תל אביב תשי"ח, עמ' 77.

15 הדברים אמורים באשר לפייטני אשכנז הקדומה, עד סוף המאה האחת עשרה. לאחר גזרות תתנ"ו חל שינוי, כאשר מרכיב של נקמה וקללה מצטרף כמעט בקביעות דווקא לפיוטי הקינות האשכנזיות לתשעה באב. לפני גזרות תתנ"ו כמעט לא נכתבו קינות באשכנז, והקינות הראשונות שנכתבו יוחדו בעיקר לסיפור גזרות תתנ"ו. הדגם הרגיל של הקינה האשכנזית הוא בעל מחרוזות משולשות, כל טור שלישי הוא קטע פסוק, ובחלק האחרון של הקינה באה קריאה ארוכה לנקמה. מחדש הדגם הוא כנראה ר' קלונימוס בר יהודה ממגנצא, בפיוטו 'אמרת ישע', על הרוגי תתנ"ו. הדגם היה בשימוש עוד בימי של מהר"ם מרוטנבורג.

פיוטי סליחות נכתבים לעת מצוא, לעתים גם כתגובה על פגיעה פיזית או כלכלית מצד הגויים או בעקבות ויכוחי דת למיניהם. הקללות לגויים בפיוטים אלה נראות זעקות אותנטיות וספונטניות של הפייטנים המייצגים את קהילותיהם ואת עמם. אין כאן מילוי של איזו מחויבות לשלב קריאות נקמה כחלק ממסורת פייטנית מגובשת.

לעומת זאת בסוגי פיוט אחרים באות קללות לגויים כחלק ממסורת הפיוט. בסוגים אלה מביא הפייטן דברי פורענות המכוונים לגויים בעיקר מכיוון שהוא מחויב למסורת פייטנית, והוא נוהג לפי מה שהוא רואה בדוגמאות קדומות שעומדות לפניו. גם כאן יש כמובן לבדוק אם הפייטן גיוון או חידש משהו יחסית לקודמיו. להלן יוצגו שני סוגי פיוט כאלה: קטעי קללה המשולבים בקרובה של שבועי של פסח ורהיטי קללה הנאמרים בתפילות יום הכיפורים.

ב. קללת הגויים בפיוט הסדר של הקרובה לשבועי של פסח

פייטנים נוהגים לשלב קללות לגויים בסדר של הקרובה לשבועי (או שמיני) של פסח (סדר ל'ויושע'). סדר זה הוא פיוט מורכב: לכל אחד מפסוקי שירת הים מוקדש קטע פיוטי מיוחד. קללות לגויים משתלבות בהרחבה הפייטנית של הפסוק 'תפל עליהם אימתה ופחד' (שמ' טו 16). לפי פשוטו מתפרש פסוק זה על אומות העבר המוזכרות בסמוך לו: 'אלופי אדום, אילי מואב, ישבי כנען', אבל מסורת פייטנית משלבת כאן קללות המכוונות לבוא על אומות ההווה, כלומר על אותן אומות המשעבדות את ישראל בימי חייו של הפייטן.¹⁶

מסורת זו ידועה מן המזרח, ואינה חידוש אירופי.¹⁷ לענייננו חשוב לבדוק את הסדר ל'ויושע' של ר' משה בר קלונימוס, איש לוקה, ולשם השוואה את סדרי 'ויושע' של פייטני אשכנז וצרפת שהלכו בעקבותיו.

1. ר' משה בר קלונימוס הולך בדרכיהם של פייטני המזרח ומקדיש את קטע הפיוט סביב 'תפל עליהם' לקללת הגויים.¹⁸ בראש הקטע מוזכר 'תימן' (בגלל סימן הפיוט, תשר"ק). מן ההקשר

16 כבר במדרשים מתפרש הביטוי 'תפל עליהם', הבא בצורת העתיד, גם על זמן הכניסה לארץ. עיין: מכילתא דר' ישמעאל, שירה ט (מהדורת הורוביץ ורביץ, עמ' 148); בבלי, סוטה לו ע"א ובמקבילות.

17 שתי דוגמאות מן הגניזה: (א) הפיוט 'תפול עליהם' שפורסם על ידי מ' זולאי, ושנדפס שנית בתוך: הנ"ל, מפי פייטנים ושופכי שיה, ירושלים תשס"ה, בעריכת ש' אליצור, עמ' קח. לדעת זולאי פיוט זה אינו מאוחר מן המאה העשירית. (ב) הסדר ל'ויושע' לר' אברהם בר משה, פיוט יט, שתחילתו 'ובני ישראל אזור', נדפס על ידי ש' אליצור, 'שני פיוטים לויושע למשוררים בלתי נודעים', קבץ על ידי, [כד] (תשנ"ח), עמ' 41-79. בפיוט יט (שם עמ' 67-68) בולט השימוש ברשימות קללות המשולבות בפיוט, לדוגמה: 'תפול [י] עיפת פחדך וסערתך ועברתך על מעבידיי ומגליי ונקשתי ונשברו'; 'תפול טלטלה ויללה ולהבה וחרדה וזוועה על מתריביי ויתמגרו'.

18 הקרובה של ר' משה בר קלונימוס (תחילתה 'אימת נוראותיך') פורסמה במחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 514-547. הסדר מתחיל בעמ' 526. ר' משה לקח דוגמה מפייטני המזרח גם כששילב בקרובה פיוט בשבחה של ארץ ישראל, שם, עמ' 537; עמד על כך ח' שירמן, 'השירה העברית באיטליה

מובן שהכוונה למלכות אדום, שהרי תימן הוא גם נכדו של עשו (בר' לו 11):

תִּימָן וַיֹּשְׁבֵיו נְפֹגִים / שְׁבָרוֹן לֵב וְרַפְיוֹן יָדַיִם מִשִּׁיגִים [...]
 נוֹגִים קִטְנִים וְגִדּוּלִים כְּאָחַד / כְּאֹז כֵּן עֲתָה כָּל צוֹרְרֵיהֶם יַחַד
 תִּפְּוֹל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וַפְּחַד
 לְמַעַן לְמוֹג לְבַבְיָהֶם / כּוֹס חֲמַתְךָ מְסוּךְ בֵּינֵיהֶם
 5 יִרְאָה וְרַעַד יְבֹא בָהֶם / טְרוֹף דָּעַת בְּלִבְבֵיהֶם
 חֲלָחְלָה וּמַעַד בְּמַתְנֵיהֶם / זִיעַ וְרֵתַת בְּכָל אֵיבְרֵיהֶם
 וְכָשְׁלוּ מֵהֶם וּבָהֶם / הִזָּה עַל הִזָּה תְּבֹא עֲלֵיהֶם
 דּוּמָם יִשְׁבוּ תַחְתֵּיהֶם / גְּעַר מְלָאִים וְאִין מְרַפָּא לָהֶם¹⁹
 ('אצולים מפרך', שורות 106, 111–116)

בניסוחו הקטע צורפו קללות שרובן קשורות להטלת פחד ואימה.

2. לעומת הפייטן האיטלקי, ר' שמעון בר יצחק בן אשכנז הקדומה צמצם מאוד בסדר שלו²⁰ את קללת הגויים העתידית, והעמידה על טורים בודדים בלבד:

אֵלוֹפֵי אֲדוּמִים וּמוֹאָבִים [...] דּוּמוּ בְּמַפְלַת לְהַבִּים [...]
 כְּמוֹ כֵּן גַּם הֵם נַחֲרָבִים / לְיֹם תּוֹכְחָה קְרוּבִים
 ('איילי הצדק', שורות 109–114)

ר' שמעון נהג כך אף שהקרובה שלו עשויה על פי דוגמת הקרובה של ר' משה בר קלונימוס שהוזכרה. כמה קריאות נקמה הוא מוסיף גם בהמשך הקרובה, בסילוק:

וּבְאָדוּם יִתֵּן נַקְמָתוֹ בְּיָדֵינוּ / כִּי אֵיד עֲשׂוּ יְבֹא עָלָיו עַת יִפְקְדֵנוּ [...]
 נַקְמַת דָּם עֲבָדָיו יִדְעַ בְּגוֹיִם לְעֵינֵינוּ / וְשִׁבְעַתִּים יִשִּׁיב אֶל חִיקָם לְשִׁכְנֵינוּ
 ('חסדי ה' אזכיר', שורות 109, 113)

3. ר' יוסף טוב עלם הצרפתי, בן המחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, הולך בדרך הפוכה מזו של ר' שמעון בר יצחק ומפתח מאוד את קטע הפיוט המוקדש לקללת הגויים. קטעי הסדר 'זיושע איום' שבקרובה שלו לשביעי של פסח²¹ בנויים כולם בוורטואוזיות רבה: כל קטע פיוט (המוקדש למילת קבע אחת מן הפסוק המתפייט) הוא בן שישה (לעתים חמישה) טורים, כל טור

מראשיתה ועד לסוף המאה ה"א", ההיסטוריה של עם ישראל: ימי הביניים, תל אביב תשל"ג, עמ' 154 (נדפס שוב: ח' שירמן, לתולדות השירה והדרמה העברית, ב, ירושלים תש"ם, עמ' 9–29).

19 4. מסוך: מזוג להשקותם. 6. ומעד: מעידה. 7. וכשלו מהם ובהם: יכשלו איש באחיו. הוה על הוה: אסון אחרי אסון (יח' 26). 8. גער: גערה (יש' נא 20).

20 מחזור פסח (לעיל הערה 18), עמ' 493–505.

21 תחילתה 'את השם', מחזור פסח (שם), עמ' 548–579. תחילת הסדר – שם, עמ' 562.

הוא בן שתי צלעיות. בכל צלעית יש בדיוק ארבע מיילים (מלבד מילת הקבע), והצלעית השנייה היא קטע פסוק (אף הוא בן ארבע מיילים, ואף הוא משתתף באקרוסטיכון של הקטע).²² באופן מפתיע בקטע הפיוט המוקדש לפסוק 'תפל' חרג ר' יוסף ממנהגו ושילב רצף של קטעי פסוקים בלי לשמור על המשקל, כלומר קטעים שאינם מוגבלים לארבע מיילים. הוא גם האריך את הקטע הרבה מעבר לשישה טורים והעמיד אותו על עשרה טורים כפולים.

סדרת הפסוקים הכלולה בקטע פיוט זה מתחילה בפסוק 'שפך חמתך' וכו'. בדיקה מעלה שהסדרה כוללת את פסוקי 'שפך חמתך' הידועים מתוך הגדה של פסח, וקבוצת עשרת הפסוקים המשולבים דומה מאוד דווקא לסדרת הפסוקים המוכרת במנהגי 'שפך חמתך' הצרפתיים.²³ כדי לכלול את כל סדרת פסוקי 'שפך חמתך' האריך ר' יוסף את קטע הפיוט הרבה מעבר לגודלו הרגיל:

תפל	יְהִירָה יוֹעֲצַת יוֹקְשִׁים דְּעוֹכָה / שְׁפוֹךְ חַמְתְּךָ עַל הַגּוֹיִים אֲשֶׁר לֹא יִדְעוּךָ (יר' 25)
תפל	טְבוּעָה טְרוּדָה טוֹרְפַת בְּרֶגֶם / שְׁפוֹךְ עֲלֵיהֶם וְעַמְךָ וְחַרוֹן אַפֶּךָ יִשְׁגֶם (תה' סט 25)
תפל	חֲנִפָּה חֲמוּקָה חוֹנֶקֶת לְהַקְתֶּךָ / תִּנְהַ עוֹן עַל עוֹנֵם וְאֵל יְבֹאוּ בְּצַדִּיקְךָ (שם 28)
תפל	זְעוּמָה זָרָה זוֹנַחַת לְהַקְשֵׁב / תְּהִי טִירְתֶּם נִשְׁמָה בְּאַהֲלֵיהֶם אֵל יְהִי יוֹשֵׁב (שם 26)
תפל	וְתַצְנַח וְתִשְׁיַח וְיִמְיָה יִקְטְבוּ / יִמְחוּ מִסְפָּר חַיִּים וְעַם צַדִּיקִים אֵל יִכְתְּבוּ (שם 29)
תפל	הַלְזוּמָה הוֹמָמַת הַתּוֹלִים לְבִקֵּשׁ / יְהִי שְׁלַחְנָם לְפָנֵיהֶם לְפַח וְלִשְׁלוּמִים לְמוֹקֵשׁ (שם 23)
תפל	דְּחוּיָה דוֹלְחַת דְּכִים וְעוֹלְלֵיהֶם / תֵּן לָהֶם כְּפַעְעֵלָם וְכַרְעַ מַעֲלֵלֵיהֶם (שם כח 4)
תפל	גְּעוּלָה גְּחוּנָה גְרוֹן מַעֲבָדֵיהֶם / תִּשְׁיֵב לָהֶם גְּמוּלָה יִי כְּמַעֲשֵׂה יְדֵיהֶם (איכה ג 64)

22 בתור דוגמה נביא את ההרחבה הפייטנית האחרונה, לפסוק 'תביאמו ותטעמו', העוסקת בירושלים שלעתיד לבוא (שורות 124–130 [שם, עמ' 573]):

תְּבִיאֲמוּ	ט' רֹנִי ט' הָרָה ט' לְפָרָאוֹת אֲרִיאֵל	ט' וְבוֹ אֶהְלִיךְ יַעֲקֹב מִשְׁכַּנְתֶּיךָ יִשְׂרָאֵל (במ' כד 5)
תְּבִיאֲמוּ	וְעוֹדִים וְעֻנּוּדִים וְמַעְוָטְרִים בְּרִצְיוֹן	וְעָלוּ מוֹשִׁיעִים בְּהַר צִיּוֹן (עו' 21)
תְּבִיאֲמוּ	בְּנוֹיִים בְּמִלְכוֹת בְּן יִשִׁי	בְּעֵת הַהִיא יוֹבֵל שִׁי (יש' יח 7)
תְּבִיאֲמוּ	ע' לִיוֹנִים ע' וְלִצִּים ע' וְרִכִּי דִינִי	ע' מִהַקְדָּשׁ גְּאוּלֵי יִי (יש' סב 12)
תְּבִיאֲמוּ	ל' חוֹתוֹת ל' שִׁמְחָה ל' נְחֻמוֹת הַנִּיבָאוֹת	ל' הַשְׁתַּחֲוֹת לְמִלְךָ יִי צְבָאוֹת (זכ' יד 16)
תְּבִיאֲמוּ	מ' לָאֵי מ' צוּוֹת מ' בֵּית מִדְרָשָׁם	מ' לְכֶם לְפָנֵיהֶם וְיִי בְרָאשָׁם (מי' ב 13)
תְּבִיאֲמוּ	ח' בָּרִים וְבוֹל קָדֵשׁ לוֹעֲדָנוּ	ח' וְזֵה צִיּוֹן קְדִישָׁה מוֹעֲדָנוּ (יש' לג 20)

קטעי הפסוקים (בטורים הווגיים) משתתפים באקרוסטיכון המרובע ('טוב עלם חוק'), ולשם השלמתו הוסיף ר' יוסף שורה שביעית. קטעי הפסוקים (בני ארבע מיילים) משתלבים בפיוט בצורה חלקה, מבחינת התוכן, המשקל והאקרוסטיכון, אלא שהפסוק הראשון הוא רחב לחמש מיילים (מן הסתם היה לפייטן קושי למצוא פסוק מתאים אחר המתחיל באות ט"ת).

23 ר' יוסף טוב עלם משלב עשרה פסוקים, ואלה כמעט שווים בסדרם לדוגמאות הידועות מצרפת. עיין: מחזור ויטרי, מהדורת א' גולדשמידט, א, ירושלים תשס"ד, עמ' תסב. מיעוט ההבדלים והחריגה הבולטת משאר פייטי הסדר מראים שר' יוסף שביץ כאן קבוצת פסוקים מגובשת שעמדה לפניו. להלן נדון בשאלה מה ניתן ללמוד משילוב פסוקי 'שפך חמתך' בפיוט זה.

- תפל בְּקוֹקָה בְּלוֹקָה בְּתַקִּים בְּנִכְלִיָּהֶם / תַּתֵּן לָהֶם מְגִנַּת לֵב תִּאֲלַתְךָ לָהֶם (שם 65)
- 10 תפל אֲוֹמָה אֲמוּלָּה אוֹכְלֵי מַעַדְנֵי / תִּרְדֹּף בְּאֵף וְתִשְׁמִידִם מִתַּחַת שְׁמַי יי²⁴ (שם 66)
- (ו'יושע איום', שורות 113–122)

הפיתוח החריג משקף מגמה מיוחדת להרבות בקללת הגויים.
4. ר' בנימן בר עזריאל, בן צרפת, הולך בקרובה שלו בדרך כלל בעקבות ר' יוסף טוב עלם.²⁵ גם הוא מרחיב בקללות הגויים בקרובה שלו. הוא כולל בדבריו גויים נוספים, ולמלכות אדום עצמה הוא מסמיך את מלכות ישמעאל:

אוֹ אַחֲזָה אִיךָ אֲדוּמִים בְּלִגְיוֹנָם / בְּלַע יי פִּלַּג לְשׁוֹנָם [...]]
יִשְׁכְּבוּ חֲפוּרִים בְּשֵׂאוֹל לְהִתְפַּחַד / אֲדוּם וְיִשְׁמַעְאֵל אֶחָד לְאֶחָד
תפל עֲלֵיהֶם אֵימָתָה וּפְחַד [...]]
תפל פוּטִים, פְּלִשְׁתִּים פְּתָאוֹם וְיִחְרְדוּן / צִירִים וְחִבְלִים יֵאֲחֲזוּן
תפל קְנִי, קְנִינִי, קְדְמוּנִי וְיִוְכְתוּ / רְעוּ עֲמִים וְחֲתוּ
תפל שְׁטוֹן, שְׁנַעַר, שְׁעִיר וְאֵלוֹפִיָּהֶם / תַּתֵּן לָהֶם מְגִנַּת לֵב תִּאֲלַתְךָ לָהֶם
(ו'יושע אל אלהים', שורות 105, 110, 114–116)

כל הפייטנים שהוזכרו כאן שמרו על מסורת הקללה בפיוט ההרחבה לפסוק 'תפל עליהם'. ר' משה בר קלונימוס האיטלקי הולך כנראה אחרי דוגמה מן המסורת המזרחית. ר' שמעון בר יצחק נוהג בצמצום רב, בעוד ששני הפייטנים הצרפתים מרחיבים מאוד בטורי הקללה. ר' יוסף טוב עלם הגדיל לעשות – הוא שינה את מבנהו הקבוע של פיוט הסדר, והכניס לתוכו סדרת פסוקי קללה, פסוקי 'שפך חמתך' לפי אחד ממנהגי צרפת. לפנינו דוגמה ראשונה לכך שבצרפת מדגישים קללות של גויים יותר מאשר באשכנז.

24. 1. יהירה: כינוי למלכות אדום. יועצת יוקשים: זוממת להפיל בפה, והכוונה לשידולים להמרת דת. דעוכה: תדעך. 2. טבועה טרודה: תיפול טבועה וטרודה. טורפת ברגם: סוקלת באבנים את ישראל. 3. חמוקה: כנראה: מתחמקת. להקתך: ישראל. 4. זעומה: תיפול כשהיא זעומה. זונחת להקשב: אינה מקשיבה לדבר ה'. 5. ותשיח: תהי שחה לארץ. יקטבו: ייכרתו (עיין המובאות במילון בן-יהודה, עמ' 5873). 6. הלומה: תיפול מוכה. הוממת: מרעיש. התולים: בדברי מהתלות (איוב יז 3). 7. דולחת דכים: רופסת את הנדכאים והשפלים (ישראל). 8. גחונה גרון: תיפול זוחלת על גחון. מעבדיהם: בגלל מעשיהם (או שיש לנקד מַעַבְדֵיהֶם, נמוך מן העבדים). 9. בקוקה בלוקה: ריקה, שוממה וחרבה (יש' כד 1). בתקם: לשון שיוסע. בנכליהם: בגלל שקריהם. 10. אמולה: אומללה. אוכלי מעדני: אוכלים את רכושי.
25. הקרובה שלו תחילתה 'אבוא בגבורות', מחזור פסח (לעיל הערה 18), עמ' 580–599. תחילת הסדר בעמ' 590.

ג. פיוטי קללה לגויים וברכה לישראל ברהיטים ליום כיפור

נראה שהמעמד המרכזי שנאמרו בו פיוטי קללה לגויים הוא הקרובה לשחרית של יום כיפור, ליתר דיוק בפיוטי הרהיטים שנאמרו בסופה של הקרובה, לאחר הקדושה. פיוטי קללה אלה נקראים לעתים שמתא (חרם בארמית), מפני שגם במעמדי חרמות נהגו לומר פיוטים כאלה.²⁶ כנגד פיוטי הקללה לגויים נהגו לומר פיוטי ברכה לישראל, וכפי שנראה להלן יש למנהג זה שורשים עתיקים. בתקופות מאוחרות היו שחילקו את אמירת הרהיטים בין תפילות היום (שחרית, מוסף ומנחה).²⁷ לא ברור אם מנהג זה נהג גם בתקופות קדומות.

יש קושי רב לעקוב אחר גלגוליו של המנהג לומר רהיטי קללה לגויים ביום כיפור: נותרו בידינו מעט מאוד פיוטי קללה כאלה, אם מפני שרובם צונזרו ממנהגי התפילה המאוחרים, ואם מפני שמראש חששו להעתיקם במחזורים הרגילים והסתפקו בדפי מילואים שנשמרו בנפרד.²⁸ אפשר שהיקף תפוצתו של המנהג לא היה גדול מלכתחילה, ולכן חוברו פיוטים מעטים מסוג זה. אף על פי כן נראה שהפיוטים שבידינו מאפשרים לצייר את תהליך התפתחותו המשוער של המנהג מן המזרח אל קהילות איטליה, אשכנז וצרפת הקדומות.²⁹

1. הקדושתא של יניי ליום כיפור, שתחילתה 'ארץ בזמר', כוללת שני פיוטי קללה לגויים וכנגדם פיוטי ברכה לישראל.³⁰ הפיוט הראשון, הפותח 'האומרים לכילי שוע', כותרתו 'ובכן יבושו ויחפרו ויכלמו', והוא מתאר את הגויים ואת עבודת האלילים שלהם. הפיוט השני, הפותח 'תאמילם לאור אבדון', מביא רצף של קללות על סדר אלף-בית (משולש). פיוט הברכה לישראל, הנאמר מיד לאחר פיוטי הקללה, תחילתו 'האומרים אחד אלהינו', וכותרתו 'ובכן תשוב ברחמים על ישראל עמך'; בפיוט עצמו מתואר עם ישראל כעובד ה'. בין פיוטי יניי שייחוסם מסופק יש עוד פיוט קללה לגויים, המקביל לפיוט הראשון בקרובה 'ארץ בזמר' שהוזכרנו. גם הוא מתאר את הגויים ואת עבודת האלילים שלהם. כותרתו היא 'ובכן מי לא ייראך מלך הגוים'.³¹ על מילות פסוק זה מיוסדת כידוע גם סדרת הרהיטים 'מי לא יראך' של ר' משלם ברבי קלונימוס.

2. זוג הפיוטים 'ה' מלך אבדו גוים' ו'תתן תהלה לעמך ישראל' ידוע כיום רק ממחזור אחד

26 עיין: ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של ר' יוסף אבן אביתור', הנ"ל, השירה העברית בספרד ובשלוותיה, ב, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תש"ע, עמ' 443. עוד על פיוטי קללה ומנהגי אמירתם ביום כיפור עיין: מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' מד; ח' מרחביה, 'השמתא בספרות הפולמוס הנוצרית בימי הביניים', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 95-115.

27 כך נהגו לעתים בצרפת. השווה: מחזור יום כיפור (שם), מבוא, עמ' מד.
28 על דוגמה אחת של עלון כזה עיין: ד' גולדשמידט, 'השלמה למחזור ליום הכיפורים בתוך עלון נדפס וכ"י', קריית ספר, לא (תשט"ו), עמ' 146-151.

29 מנהג הקללה ביום כיפור בקהילות המזרח השפיע כנראה גם על הקראים, שנהגו לקלל את הרבניים ביום זה. השווה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*², Berlin 1919, p. 161.
30 הקרובה ליום כיפור: פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שכח-שמב; פיוטי הקללה: שם, פיוטים יב-יג; פיוטי הברכה: שם, פיוטים יד-טז.

31 שם, עמ' שכב.

של מנהג אשכנז העתיק.³² במאה השלוש עשרה פיוטים אלה היו ידועים גם בצרפת ואף תורגמו ללטינית.³³ בפיוט 'ה' מלך אבדו גוים' נזכרת מלכות שעיר במפורש, ולכן ברור שהפיוטים נכתבו תחת שלטון נוצרי. סיום הפיוט הזה מביא שני קטעי פסוקים המשמשים הרבה בפיוטי הקללה:

שְׁפוּךְ חַמַּתְךָ עַל הַגּוֹיִם / תְּפֹלֵל אֵימָתָה וְפָחַד עַל גּוֹיִם

(ה' מלך אבדו גוים, שורה 11)

שני הפיוטים הנזכרים פשוטים מאוד מבחינת המבנה והלשון. אופי פשוט זה מעלה את האפשרות ששני הפיוטים לא נכתבו באשכנז. יתר על כן, העובדה שהפיוטים נמצאים רק במחזור יחיד, המייצג דווקא את מנהג אשכנז העתיק, יכולה ללמד שקהילות אשכנז הקדומות הכירו את הפיוט אולם אחר כך העדיפו לוותר עליו. אפשר ששני הפיוטים נתחברו באיטליה הקדומה ומשם הגיעו לאשכנז ולצרפת, ואפשר גם שהם רהיטים קדומים – הדומים לרהיטים מהתקופה הקדם-קלסית – שהגיעו לאירופה מן המזרח. נראה שבקהילות צרפת היו הפיוטים נפוצים יותר מאשר בקהילות אשכנז (על כל פנים פיוט הקללה), וכאמור אף תורגמו ללטינית במסגרת ויכוחי הדת עם הנוצרים. לפנינו אם כן דוגמה נוספת לדומיננטיות היתר של קללות הגויים בצרפת לעומת אשכנז.

3. פיוט קללה נוסף שנתחבר כנראה באיטליה הקדומה הוא 'תתנם לחרפה', ואפשר לשער שנתחבר באחת מקהילות הדרום אשר היו נתונות תחת שלטון ביזנטי.³⁴ מבנה הפיוט (שאינו סטרופי) הוא כשל רהיט, וכך הוא נשתלב בתפילות יום כיפור, על פי חלק מכתבי היד המעטים שבהם נותר. לשון הפתיחה 'תתנם' מזכירה את לשון רהיטי הקללה של ינאי. פיוט הברכה המקביל לפיוט הקללה 'תתנם' הוא 'תאפדם'.³⁵

נראה אפוא שהמנהג לומר רהיטי קללה וברכה, שהיה ידוע כבר בתקופתו של ינאי, הגיע לאיטליה מן המזרח הביזנטי. סביר שבני איטליה הקדומים הכירו את פיוטי הקללה של ינאי עצמם,³⁶ או שהכירו פיוטים דומים להם, ועל פי דוגמאות אלה כתב מחבר 'תתנם לחרפה' את

32 עיין: מחזור יום כיפור (לעיל הערה 26), עמ' 380–381. כתב היד הוא כ"י ברלין, ספריית המדינה (Or 2° 10). עיין עליו: מחזור לימים הנוראים, א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, מבוא, עמ' נא.

33 מרחביה, השמתא בספרות הפולמוס (לעיל הערה 26), עמ' 103.

34 הפיוט פורסם לראשונה על ידי א"ח פריימן, 'תתנם לחרפה', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 70–74; ואחר כך אצל הברמן, גזירות אשכנז וצרפת (לעיל הערה 11), עמ' קה. על פיוט זה עיין: פרנקל, שעיר וחזונו סערוני (לעיל הערה 1), עמ' 291–292, ושם נתבאר מדוע לא ייתכן שהפיוט נתחבר באשכנז לאחר גזרות תתנ'ו.

35 נדפס: מחזור יום כיפור (לעיל הערה 26), מבוא, עמ' מה. אם אמנם לשון הפתיחה 'תאפדם' מושפעת מפיוטו של ינאי עצמו 'תאפור אדרתך' (פיוטי ינאי [לעיל הערה 30], עמ' שמא), הרי יש בכך סיוע נוסף לאפשרות שמחברו היה בן איטליה, אשר עדיין ראה כמה מפיוטי ינאי. כך גם באשר למבנה הפיוט 'תתנם לחרפה' מול 'תאמיל' (שם, עמ' שלט), ועיין גם בהערה הבאה.

36 נראה שהקרובה של ינאי ליום כיפור (פיוטי ינאי [שם], עמ' שכח–שמב) הייתה ידועה באיטליה, שכן כמה מפיוטיה התגלגלו אפילו לאשכנז ולצרפת. כך נמצא הרהיט 'כי אמרתך' במנהג רומא בשחרית ליום כיפור,

פיוטו. בתקופות מאוחרות יותר נאמר פיוט הקללה כשהוא משולב בתוך סדרת הרהיטים 'מי לא יראך', לאחר הפיוט 'הגוים אימים'. שילוב כזה ידוע הן מאשכנז והן מצרפת.³⁷ אפשר אם כן שצורת השילוב הוזה הגיעה אף היא מאיטליה לאשכנז ולצרפת.³⁸

4. סדרת הרהיטים של ר' משלם בר קלונימוס³⁹ על סדר מילות הפסוק 'מי לא יראך' וכו' (יר' 7) נשתלבה בסדר התפילה של שחרית של יום כיפור כהמשך לקרובה שלו 'אמצת עשור'.⁴⁰ סדרת הרהיטים כוללת חמישה עשר פיוטים, והיא יצירה מרשימה בהיקפה. כבר הוסבר קודם שפסוק המסגרת שימש כותרת גם לאחד מרהיטי הקללה במזרח, ונראה אם כן שהייתה מסורת של שימוש בפסוק זה ברהיטים של יום כיפור. הפיוט 'הגוים אפס ותוהו', המבוסס על המילה 'הגוים' הראשונה שבפסוק המסגרת, מפרט את עבודת האלילים של הגויים, ומבחינה זו הוא מקביל לגמרי לפיוט הקללה הראשון של ינאי, 'האומרים לכילי'. אלא שבריהיטי האיטלקי כל טור שני הוא ניגוד לטור שלפניו, והפייטן מדבר בו על ישראל הדבקים בקב"ה ובעבודתו. טורי ב מקבילים אם כן לפיוט 'האומרים אחד אלהינו', הוא פיוט הברכה של ינאי.⁴¹ הפיוט 'הגוים אימים',⁴² המבוסס על מילת 'הגוים' השנייה שבפסוק הכותרת, מביא רשימת קללות לכל רשימת הגויים הנזכרים בו, ומבחינה זו הוא מקביל לפיוט הקללה השני של ינאי ('תאמילם לאור אבדון'). פיוט הקללה השלישי המשולב בסדרה תחילתו 'מלכותם באבדך', והוא מבוסס על המילה 'מלכותם' מפסוק המסגרת. אף הוא מביא תיאור של השמדת הגויים ואליליהם לעתיד לבוא.⁴³ אי אפשר לדעת אם

הסילוק 'כי רכובו' במנהגי אשכנז (מחזור יום כיפור [לעיל הערה 26], עמ' 621), והרהיט 'האומן במעשה אצבעותיו' בכתב יד צרפתי (שם, עמ' מב). (הערות א' לוי). אפשר שקרובה זו נאמרה בכמה מקומות באיטליה ביום כיפור קודם זמנו של ר' משלם בר קלונימוס. כמה מפייטני איטליה הקדומים הכירו גם פיוטים אחרים של ינאי. עיין: ע' פליישר, 'בחגיגות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30-31 (1981), עמ' 147.

37 אשכנז: כ"י אוקספורד, בודליאנה 167 Or. (נויבאואר 1036). צרפת: פיוט הקללה של ר' אברהם בר יעקב, שנכתב על פי 'תתנם לחרפה', נאמר לאחר 'הגוים אימים', ולפי זה מתקבל על הדעת שאף פיוט הקללה 'תתנם לחרפה' עצמו נאמר בצרפת באותו מקום (ראה על כך להלן).

38 האם 'תתנם לחרפה' קדום מסדרת הרהיטים 'מי לא יראך' שנשתלב בה? אם כן הוא, הרי תהליך השילוב קרה כך: בתחילה נהגו קהילות איטלקיות לומר את 'תתנם לחרפה'. כאשר נתחברו הקרובה ליום כיפור וסדרת הרהיטים 'מי לא יראך', לא רצו הקהילות לוותר על אמירת הרהיט 'תתנם לחרפה', ושילבו אותו בסמוך לפיוט הקללה 'הגוים אימים'. ואפשר שהתהליך היה הפוך: 'תתנם לחרפה' הגיע לאחר שנהגו זה כבר לומר את 'מי לא יראך', ושולב בסדרת הפיוטים על ידי מי שרצה להוסיף ולומר גם את 'תתנם לחרפה'. אופיו הקדום יותר של 'תתנם לחרפה' מחזק את האפשרות הראשונה.

39 במאמר שעיר וחוטנו סערוני (לעיל הערה 1), הערה 80, הראיתי שהייחוס הסביר יותר הוא שמחבר הרהיטים הוא ר' משלם ברבי קלונימוס (מחבר הקרובה לשחרית של יום כיפור) ולא ר' קלונימוס הוקן.

40 כאמור, בצרפת היו שחילקו את הרהיטים בין תפילות היום (ראה לעיל הערה 27).

41 מצנורי הפיוט הותירו לעתים את הטורים הווגיים ומחזקו את טורי הקללה לבדם.

42 בפיוט זה מוזכרות כנראה שתי המלכויות הנוצריות ששלטו באיטליה: מלכות 'אדומים' (ביזנטיון) ומלכות 'רומים' (הקתוליים). עיין על כך: פרנקל, שעיר וחוטנו סערוני (לעיל הערה 1), עמ' 288.

43 גם בקטע הפיוט על המילה 'ובכל' (תחילתו: 'ובכל תקף יאמן עז הלולך') בא בכל טור ווגי שני (טורים 2, 6,

עמדו לפני הפייטן פיוטיו של ינאי ממש אם לאו, אבל נראה שאכן עמדו לפניו דוגמאות של פיוטי קללה לגויים ועל דרכי עבודה זרה שלהם וכן פיוטי ברכה לישראל המבוססים על מסורת דומה לזו האצורה בפיוטיו של ינאי. על פי דוגמאות אלה יצר ר' משלם את פיוטי הקללה והברכה שלו, המשולבים בסדרת הרהיטים.

כדי להשלים את התמונה יש להוסיף כמה דברים על אשכנז וצרפת. לפי התהליך שתואר כאן נראה שהמנהג לומר רהיטי קללה היה רווח בקהילות איטליה, בדרומה ובצפונה, ושפייטנים איטלקים חיברו פיוטי קללה כאלה. מאיטליה הגיע המנהג הן לאשכנז והן לצרפת, ותוכיח סדרת הרהיטים 'מי לא יראך', שהגיעה גם לאשכנז וגם לצרפת. נראה שכל רהיטי הקללה הידועים ממחזורי אשכנז וצרפת הגיעו לשם מאיטליה, להוציא אולי פיוט אחד, פיוט הקללה של ר' אברהם בר יעקב.

5. פיוט הקללה של ר' אברהם בר יעקב נרשם ביד שנייה בכ"י מינכן, ספרית המדינה הבורית Cod. hebr. 21, שהוא כתב יד של מנהג אשכנז המזרחי.⁴⁴ שתי השורות הראשונות של פיוט זה זהות לתחילת פיוט הקללה 'תתנם לחרפה'. נראית מסקנתו של חן מרחביה שהפיוט של ר' אברהם בר יעקב מאוחר מן הפיוט 'תתנם לחרפה' ועשוי על פי דוגמתו. הפיוט של ר' אברהם בר יעקב נרשם בכתב היד הנזכר ביד שנייה בין הסליחות, במקום שהושאר בו במקור עמוד כמעט שלם חלק.⁴⁵

10 וכו') תיאור נפילת מלכויות הגויים לעתיד לבוא, ובשאר הטורים הזוגיים תיאור נגדי של תשועת ישראל (טורים 4, 8, 12 וכו'). פיוט זה לא צונזר בכתבי היד. על פי דוגמת הפיוט 'הגוים אימים' כתב ר' שמעון בר יצחק את הסליחה 'אוילי המתעה'. זאת ניתן ללמוד ממבנה הסליחה, המביאה בכל טור שני רשימת קללות, ועל פי הביטויים המיוחדים 'בלעהו קלעהו', 'וכחהו כחהו', 'לפתהו כפתהו', 'עקרהו נקרהו', שר' שמעון עשה בהם שימוש על פי דוגמת הרהיט האיטלקי (על הביטוי 'בלעהו קלעהו' השווה: פרנקל, שעיר וחותנו סערוני [שם], הערה 139; והשווה ביטוי נוסף של ר' שמעון בר יצחק: 'קולע וכולע' בסליחה 'אתה האל עושה פלאות' [שורה 10]). ר' שמעון הסב את קללות הגויים שבמקור לקללת יצר הרע, שוב בהתאם לאופי הלא קיצוני של הפייטנות האשכנזית הקדומה. אבל השווה דברי י"י יובל, שני גויים בבטנך, תל אביב תש"ס, עמ' 140. בסוף רשימת הקללות המכוונות ליצר הרע מוסיף ר' שמעון 'שפוך מי טוהר דמים להדיח', ואפשר שיש כאן מקבילה הפוכה לפסוק 'שפך עליהם זעמך וחרון אפך ישיגם', אשר היו שנהגו לאמרו בצרפת בדיוק לאחר סיום הפיוט 'הגוים אימים' (כך על כל פנים על פי התרגום הלטיני המובא אצל מרחביה, השמתא בספרות הפולמוס [לעיל הערה 26], עמ' 103). אפשר גם שיש כאן השפעה של סיום הרהיט 'ה' מלך אבדו גוים' שהזכרנו לעיל.

44 על פיוט קללה זה עיין: ח' מרחביה, 'שמתא לר' אברהם בר יעקב', תרביץ, לט (תשל"ל), עמ' 277-284, ושם (עמ' 278-279) יש גם השוואה בין פיוט קללה זה ל'תתנם לחרפה'. אשר לכ"י מינכן 21, ידוע שמנהג אשכנז המזרחי מושפע מאוד דווקא ממנהג צרפת, וגם בכתב יד זה מופיע לפחות פיוט אחד שאינו מופיע בשאר מחזורי מנהג אשכנז המזרחי, אלא רק במנהג צרפת (הוא הפיוט 'אילו פומי נימי'. עיין: מחזור שבועות, מהדורת 'פרנקל, ירושלים תש"ס, מבוא, עמ' נג). אבל מכיוון שפיוט הקללה נרשם בכתב היד ביד שנייה, אין ללמוד מאופיו של כתב היד עצמו על מקורו של הפיוט.

45 הדף הבא בכתב היד מתחיל באמצע סליחה (היא העקדה 'אמונה אומן', השווה: מחזור יום כיפור [לעיל הערה 26], עמ' 661) ולא בתחילתה. לפי מספרי הסליחות נראה שחסר דף אחד בכתב היד. הסופר השאיר

סופר היד השנייה רשם בגיליון כותרת (הכתב קצת קשה לקריאה): 'ביום הכיפור אחר גויים אימים יש לומר את השמתא'. אחר כך באים עשרה פסוקי 'שפך חמתך' לפי נוסח מורחב שניכר שהוא אחד הנוסחים הצרפתיים של פסוקי 'שפך חמתך' מן ההגדה של פסח.⁴⁶ אחר כך בא פיוט הקללה עצמו. אותה יד שנייה רשמה את הכותרת, את הפסוקים ואת הפיוט, ולפי צבע הדיו ומיקומו של הניקוד נראה שאותה יד גם ניקדה את הפיוט.

לפי זה נראה שהפיוט הועתק אל המחזור האשכנזי מתוך מקור צרפתי, ושלפנינו דוגמה אופיינית של השפעת מנהגי צרפת על מנהג אשכנז המזרחי. אם כך הדבר, מתקבל על הדעת שמקורו של הפיוט דווקא מצרפת ולא מאשכנז. לפי דרכנו למדנו שבצרפת, כמו באשכנז, נהוג היה לשלב פיוטי קללה לאחר הפיוט 'הגויים אימים'. הדעת נותנת שכך היה בצרפת גם באשר לפיוט האנונימי 'תתנם לחרפה' עצמו. אפשר שהפיוט של ר' אברהם חובר בתקופה קדומה מן המאה השתים עשרה, והגיע לצרפת ממקום אחר (איטליה?), אך אין בידינו עדות לכך.⁴⁷ אם אמנם חובר פיוט הקללה בצרפת עצמה, הוא מורה פעם נוספת על הדומיננטיות של מנהגי קללות הגויים בצרפת.⁴⁸

ד. פסוקי קללה בהקשרים ליטורגיים: מנהג 'שפך חמתך' ועקבותיו בפיוטים קדומים

ראינו שקבוצת פסוקי הקללה שנמצאת בכ"י מינכן 21 (כנראה על פי מקור צרפתי) לפני פיוט הקללה של ר' אברהם בר יעקב ביום כיפור היא קבוצת פסוקי הקללה שהייתה נהוגה בקהילות

את רוב העמוד הקודם חלק, כי רצה להתחיל את פיוטי העקדה בעמוד חדש (הערת א' לוי). בתוך רווח זה נרשם פיוט הקללה ביד שנייה.

46 עיין גם לעיל, הערה 23. על שימוש זה של פסוקי 'שפך חמתך' ככותרת לאמירת פיוט הקללה נרחיב להלן.
47 אמנם יש להזכיר את קיומו של פייטן (איטלקי?) בשם אברהם בר יעקב, שתחינה שלו (תחילתה 'אני קראתיך אל') ראה צונץ בכ"י טורינו 29. עיין: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 268; י' דוידוון, אוצר השירה והפיוט, ניו יורק 1970 (תרפ"ה-תרצ"ג), א 6770. הפיוט נדפס: אגרות שד"ל, ה, פרומישל תרמ"ב, עמ' 610. אינני יכול למצוא קרבה בין התחינה לפיוט הקללה, ונראה שמחבר התחינה מאוחר ממחבר פיוט הקללה.

48 גם ר' יוסף אבן אביתור (בספרד ובמצרים, המאה העשירית) כתב רהיט קללה ליום כיפור (תחילתו 'האומרים אב ובן ורוח שלישי'), על פי דוגמת רהיטי הקללה של ינאי. עיין: M. Rand, 'An Anti-Christian Polemical Piyyut by Yosef ibn Avitur Employing Elements from Toledot Yeshu', *European Journal of Jewish Studies*, 7 (2013), pp. 1-16. הכותרת לרהיט זה היא 'ובכן תאבד זרים מן הארץ'. אפשר שר' יוסף ראה את הרהיטים של ינאי במצרים, ואפשר שהכיר אותם עוד בספרד (אולי מן המסורות האיטלקיות שקיבל מרבו, ר' משה בר חנוך, שמוצאו מאיטליה). צונץ (לעיל הערה 29, עמ' 107) מציין רהיט ליום כיפור שיש ליחסו כנראה לר' יוסף אבן אביתור. תחילתו 'ובכן תאבד זרים, ולפי צונץ הוא מקביל לפיוט ה' מלך אבדו גוים'. אם הכוונה לפיוט 'האומרים אב ובן ורוח שלישי' (שכותרתו 'ובכן תאבד זרים') מתקבל על הדעת שהוא נתחבר עוד בספרד.

צרפת במסגרת אמירת 'שפך חמתך' בהגדה של פסח. על סמך ההשוואה לכותרות אשכנזיות וצרפתיות אחרות של פיוט הקללה 'תתנם לחרפה' נראה שהמנהג הקדום היה להקדים לפיוט רהיט זה, כמו שנהוג לכל פיוט רהיט, רק פסוק אחד – 'ובכן שפך חמתך' וכו' או 'ובכן שפך עליהם ועמך' וכו'. רק בשלב שני הוסיפו בצרפת את המשך פסוקי 'שפך חמתך' על פי הנהוג בליל הסדר.⁴⁹

קודם לכן ראינו שר' יוסף טוב עלם שילב קבוצת פסוקים כמעט זהה בסדר השייך לקרובה שלו לשביעי של פסח. אם כן לפנינו תופעה של שילוב אותה קבוצת פסוקים בהקשרים ליטורגיים שונים. קבוצת פסוקים זו שימשה אפוא בצרפת כעין נוסחה קבועה של קללה.

נשאלת השאלה מה היה שימושה המקורי של קבוצת הפסוקים, ומה היו שימושיה המשניים. ברור ששימושו של ר' יוסף טוב עלם הוא משני, כלומר הוא לקח את קבוצת הפסוקים מהקשר ליטורגי ידוע שעמד לפניו ושילב אותה בפיוטו. אפשר שלקח אותה מתוך ההגדה של פסח או מתוך הקדמה לאמירת רהיט קללה ביום כיפור או מתוך הקשר אחר, שאינו ידוע לנו. שאלת השימוש המקורי של קבוצת הפסוקים תלויה אפוא במידת קדמותם של המנהגים לומר את פסוקי 'שפך חמתך' בליל הסדר ולומר סדרת פסוקים לפני פיוטי הקללה בצרפת הקדומה. לשם כך יש לחזור ולדון מעט בקדמותם של מנהג 'שפך חמתך' ואמירת הכותרות לפיוטי קללה בכלל.

מנהג אמירת 'שפך חמתך' בליל הסדר נדון הרבה במחקר.⁵⁰ המקורות הקדומים המזכירים את המנהג הם מארצות אירופה הנוצרית,⁵¹ אבל הוא נמצא גם בקטעי גניזה בודדים, ביניהם אחד הנראה בעל מסורת קדומה (כ"י קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.145).⁵² בקטע זה, לאחר מזיגת כוס רביעית, כתוב:

49 כותרת צרפתית אחרת לפני 'תתנם לחרפה' כוללת רק את הפסוק 'ובכן שפך חמתך' וכו' (כך בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 [מרגליות 1056], תודתי לאברהם לוין על ההפניה). כותרת אשכנזית אחרת: 'ובכן שפך עליהם ועמך' (כך בכ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167 [נויבאוואר 1036]), ועיין: מרחביה, השמתא בספרות הפולמוס (לעיל הערה 26), עמ' 107. לפי זה מתקבל על הדעת שהכותרת הצרפתית הקדומה כללה רק את הפסוק 'שפך חמתך', ולפי שבהגדה של פסח היו פסוקי המשך – הועברו אלה גם כהמשך לאותו פסוק ששימש כותרת לרהיט.

50 סיכמו את הנושא ש' ו' ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 174–176. ולפניהם: ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 62–64; מ' כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשס"ו, עמ' 177–178.

51 רק הפסוק הראשון. כתב היד הצרפתי המוקדם הוא מחזור ויטרי, כ"י ששון-קלגסבלד 535, המתוארך גם הוא למחצית השנייה של המאה השתים עשרה. עיין: מחזור ויטרי, גולדשמידט (לעיל הערה 23), עמ' תסב. בכתב יד זה באה כבר סדרת פסוקים (ראה להלן).

52 עיין גולדשמידט, הגדה של פסח (לעיל, הערה 50), עמ' 62–64, הערות 9, 16; ש' ו' ספראי, הגדת חז"ל (לעיל, הערה 50), עמ' 174. בקטע הגניזה מקיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.139 (מתכ"י F 18931) יש כותרת ('מוזגין כוס רביעי ואומרים עליו שפך חמתך') ואחר כך באים ארבעה פסוקים (תה) עט 6; סט 25–26; לה 6). קטע הגניזה קיימברידג', ספריית האוניברסיטה T-S H 2.145 (באותו סרט) נראה קדום הרבה יותר: נוסח ההגדה שלו קרוב בכמה מקומות לנוסח שבסידור רב סעדיה גאון (הקידוש המורחב, חסרון המשפט 'א לחמא עניא', המודרש 'ומנין שנתן לנו את ממונם' וכו', הנוסח 'מוררים אלו שאנו אוכלים'). סימנים מיוחדים נוספים הם חסרון השאלה על 'שאר ירקות', הנוסח 'ולא בנה לנו את בית המקדש [...] ולא

'יקול' (יאמר) עליה מהלל ויקול שפוך חמתך על הגוים אשר בשמך לא קראו לא לנו' וכו'. הפסוק אינו כתוב בשלמות,⁵³ וההלל נאמר ברצף מיד אחריו. באשכנז ובאיטליה אמרו בתחילה פסוק אחד שלם ('שפך חמתך'), אחר כך נוספו באשכנז עוד שלושה פסוקים (כפי מנהגנו היום). לעומת זאת בצרפת אמרו סדרה של עשרה פסוקים או סדרה ארוכה יותר של שנים עשר פסוקים.⁵⁴ במנהג אנגליה (שהיה שלוחה של המנהג הצרפתי) אמרו שבעה עשר פסוקים. ההרחבה הצרפתית-האנגלית מפתיעה בהיקפה. מקום שילובם של הפסוקים, לאחר שתיית הכוס השלישית ולפני אמירת ההלל, לא נתבאר כראוי.⁵⁵ כאמור, כתבי היד האירופיים המוקדמים המזכירים את המנהג הם בני המחצית השנייה של המאה השתים עשרה. יש לציין שבסדר הפסח של ר' יוסף טוב עלם, השייך לקרובה שלו לשבת הגדול, המנהג אינו נזכר, וכן אין הוא נזכר בסדרי הפסח המיוחסים לרש"י שנכנסו למחזור ויטרי הנדפס.⁵⁶ הדעת נותנת שהמנהג לא נכלל במחזור ויטרי המקורי.⁵⁷ המקור האיטלקי הקדום שיש לו נגיעה לענייננו הוא הקרובה 'אתחיל מקצת' לשבת הגדול מאת ר' חננאל בר אמנון, שחי כנראה בדרום איטליה לקראת סוף המאה העשירית.⁵⁸ גם בסדר הפסח המתואר בקרובה זו מנהג אמירת 'שפך חמתך' אינו נזכר, אבל על שתיית הכוס הרביעית אומר הפייטן:

שׁוֹתִין רְבִיעֵי מְלֶהֱמַר / רְבִיעֵית לְעֶקֶר כְּמִפְרִיכִין בְּחוֹמֶר⁵⁹
(אקום בתוך עם, שורה 98)

בשני טורים אלה מדגיש הפייטן שיש לשותות כוס רביעית כדי שתיעקר המלכות הרביעית

בנה לנו את בית הבחירה [...] (הכפילות ישנה גם במחזור רומא) ולא כהן גדול [...] ונתן לנו כהן גדול לכפר על כל עונותינו'.
53 מן הסתם השמטה מפני הדומות 'אשר לא ידעוך ועל הממלכות אשר בשמך לא קראו'.
54 עיין: מחזור ויטרי,² מהדורת ש' הורוביץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 296; מחזור ויטרי, גולדשמידט (לעיל הערה 23), ב, עמ' תסב.
55 טעמים שונים ניתנו לכך על ידי חכמי אשכנז, ונראה שהטעם המקורי נשתכח מוקדם. ראה: גולדשמידט, הגדה של פסח (לעיל הערה 50), עמ' 64.
56 מחזור ויטרי, הורוביץ (לעיל הערה 54), עמ' 281, 283.
57 הזכרת המנהג באחד מכתבי היד של סדר רב עמרם גאון היא תוספת מאוחרת. עיין: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשל"ב, עמ' קיח. לפי זה נראה שהמנהג לא היה כלול בסדר רב עמרם גאון המקורי. גם ב'סדר חיבור ברכות' (נערך ברומא סמוך לאמצע המאה השתים עשרה), המבוסס בחלקו על סדר רב עמרם גאון, המנהג אינו מוזכר.
58 על הקרובה 'אתחיל מקצת' ועל ר' חננאל בר אמנון עיין: א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', בקץ על יד, טז [כו] (תשס"ב), מבוא, עמ' 33-66; פרנקל, 'שערי וחותנו סערוני (לעיל הערה 1), הערה 128.
59 ביאור: יש להיזהר ולקיים שתיית כוס רביעית ולא להמר את מצוותו, וזאת כדי לעקור מלכות רביעית, כמו שנעקרה מלכות מצרים.

דווקא.⁶⁰ טעם זה מאפשר לעמוד על עיקר שורשו של המנהג ולפתור את התמיהה על מקום אמירת 'שפך חמתך' בהגדה של פסח: פסוקי הקללה נאמרים בדיוק כאשר מוזגים את הכוס הרביעית, בלא קשר לאמירת ההלל שאחריהם, והם באים כדי לבטא בפה את אותה מחשבה שר' חננאל מדגיש: שתיית הכוס הרביעית היא כדי שתיעקר מלכות אדום.

כאמור אין ר' חננאל מזכיר שיש לומר איזה טקסט של קללה הקשור לכוס הרביעית, אם כי לא מן הנמנע שהוא אכן רומז למנהג כזה. גם ב'סדר חיבור ברכות' האיטלקי, מן המחצית הראשונה של המאה השתים עשרה, אין מנהג 'שפך חמתך' נזכר.⁶¹ מנגד הימצאותו של המנהג בכמה קטעי גניזה מעלה את האפשרות שהמנהג לומר פסוק קללה אכן רווח כמנהג עממי גם באיטליה הקדומה, ושמה הגיע אליה מן המזרח הביזנטי.

לעומת ההדים הקדומים (המעטים) למנהג אמירת 'שפך חמתך' והתפוצה הניכרת שזכה לה מאוחר יותר,⁶² אמירת פסוקי קללה כחטיבה אחת לפני השמטות ביום כיפור ידועה רק מ"מינכן 21. אמנם התברר שמקורו של המנהג צרפתי, אבל עדיין אין לפנינו כל עדות קדומה למנהג זה. יתר על כן, נראה שהמנהג הצרפתי הקדום היה לומר רק פסוק אחד ככותרת לפיוט הקללה ביום כיפור.⁶³ על כן מסתבר שר' יוסף טוב עלם שילב בפיוטו לשביעי של פסח את קבוצת פסוקי 'שפך חמתך' כפי שמצא אותה לפניו בהגדה של פסח. אם כך הוא, הרי זו עדות חדשה למנהג 'שפך חמתך' של ליל הסדר, עדות הקודמת 150 שנה לפחות לעדות הקדומה ביותר למנהג זה שהייתה בידינו עד כה. זאת ועוד, העדות מראה שהמנהג זכה לפיתוח ניכר כבר בצרפת הקדומה.⁶⁴ אפשר לצרף את העדויות יחדיו ולנסות לצייר תהליך משוער של התפתחות המנהג לומר 'שפך חמתך' בליל הסדר. אי אפשר לקבוע כאן דברים ברורים, אבל האפשרות הפשוטה ביותר היא

60 עוד קודם לכן, בפיוט ד של הקרובה, אומר הפייטן באופן כללי: 'חֲמִץ לְבָעַר פְּהִינֵן יְקָרָה / וְכֹסוֹת לְמוֹזֵג פְּמִדְקָדְקָה פְּחָקָה / חֲמִץ הָיוֹת חָפֵז וְכִירָה / וְכֹסוֹת לְרַפֵּעַ אֲרַבֵּעַ לְעֶקְרָה' (קדושתא לשבת הגדול, פיוט ד, טורים 14–16). כלומר כל ארבע הכוסות מטרתן לעקור את ארבע המלכויות. במדרש המשמש מקור לטור כתוב רק שארבע כוסות הן כנגד ארבע מלכויות (ר' לוי אמר כנגד ארבע מלכויות 'ירושלמי, פסחים י, א (לו ע"ג; מהדורת האקדמיה ללשון העברית, טור 555) ובמקבילית), אבל הפייטן מקפיד לבאר שהכוונה היא כדי שתעקרנה ארבע מלכויות.

61 אמנם יש לזכור שהמנהג האצור ב'סדר חיבור ברכות' משקף את מנהג רומא, ולא דווקא את מנהג דרום איטליה. על ההבדל בעניין 'שפוך חמתך' בין מנהג רומא למנהג דרום איטליה (סיציליה) עיין גם: 'סרמוניטה, 'נוסח התפילה של יהודי סיציליה', ח' ביינארט (עורך), יהודים באיטליה: מחקרים, יוצאים לאור במלאת מאה שנה להולדתו של מ"ד קאסוטו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 185.

62 אפילו אם התייעוד הנרחב של מנהג אמירת 'שפך חמתך' שבידינו הוא רק מן המאה השלוש עשרה ואילך, ריבוי הגוונים והמקורות מלמד ששורשיו של המנהג קדומים מתייעוד זה לפחות במאה שנה, וסביר שאף יותר מכך. גם העובדה שטעם ההוספה ומקומה כבר נעלם מעיני חכמי המאה השלוש עשרה מראה על עתיקות המנהג.

63 ראה לעיל, הערה 49.

64 יש לפנינו כאן דוגמה למנהג עתיק אשר במשך תקופה ארוכה כמעט לא תועד, ומכאן בניין אב למנהגים אחרים.

כנראה שהיה מנהג עממי של אמירת פסוק קללה יחיד ('שפך חמתך'), שלא היה בגדר חובה, אך נהג בקהילות איטליה, כנראה בדרומה. ייתכן שהמנהג הגיע לאיטליה מן המזרח הביזנטי, וכך אפשר להסביר את העדויות למנהג שנותרו בגניזה, אם אמנם הן קדומות.⁶⁵ מאיטליה הגיע המנהג לצרפת, ושם זכה להרחבה גדולה, עד כדי אמירת קבוצת פסוקי קללה. התפתחות זו היא צרפתית, והגיעה כנראה מדרומה של המדינה. אפשר שנהגו כך, עדיין כמנהג עממי, כבר במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, בזמנו של ר' יוסף טוב עלם. המנהג לא היה בעל תוקף הלכתי, ועל כן לא ראה ר' יוסף טוב עלם צורך להזכירו בקרובה שלו לשבת הגדול.

נראה שהמנהג לומר רק פסוק אחד, 'שפך חמתך' וכו', הגיע לאשכנז מאיטליה. הרחבת הפסוקים באשכנז היא מאוחרת, ואפשר שיש כאן השפעה של אחת ההרחבות הצרפתיות, כי קשה להניח שאותם פסוקים שולבו באופן בלתי תלוי כהרחבה הן בצרפת והן באשכנז.⁶⁶

העיון המשולב בפסוקי הקללה המלווים את אמירת הרהיטים ביום כיפור ובפסוקים שבקרובה של ר' יוסף טוב עלם עשוי אפוא לזרוע אור על תהליך התפתחות המנהג לומר את פסוקי 'שפך חמתך' בליל הסדר.

*

קריאות הקללה לגויים והנקמה בהם בפיוטי איטליה הן אם כן בעלות שתי פנים: מצד אחד הן משולבות בפיוטי סליחות (וסוגות אחרות) באופן בלתי קבוע, בעיקר בפיוטים שנכתבו בעקבות גזרות. מצד אחר הן כלולות בפיוטים מסוימים שיש להם מסורת פייטנית קדומה המשלבת בהם קללות לגויים. המדובר בעיקר בקטעי סדר לשביעי (או שמיני) של פסח וברהיטי קללה הנאמרים (לצד פיוטי ברכה לישראל) ביום כיפור.

פסוקי קללה כחלק ממעמד ליטורגי (כגון אמירת פסוקי 'שפך חמתך' בהגדה של פסח) נהגו אולי כמנהג עממי גם באיטליה הקדומה, אך הפיתוח העיקרי של המנהג היה בצרפת. לאשכנז היה תפקיד מינורי בלבד בהתפתחותו של המנהג (על כל פנים ביחס לתפקידה של צרפת). זאת בהתאם לדוגמאות נוספות שהבאנו, שלפיהן אשכנז הקדומה שמרה על כמה מנהגי קללה שהגיעו אליה מאיטליה או מצרפת, אך כמעט לא יצרה פיוטי קללה או מנהגי קללה משלה, שלא כפי שנטען במחקרים שונים.⁶⁷

65 אפשר גם שקטעי הגדות הגיעו מדרום איטליה (סיציליה?) למצרים. בחירת הפסוק המסוים ('שפך חמתך' וכו') באה דווקא בעקבות שימוש ככותרת ידועה לרהיטים מוכרים (השווה לדוגמה: 'ובכן שפוך חמתך על מנאצ'ך' [פיוטי יניי (לעיל הערה 30), עמ' שלט]).

66 הסדר האשכנזי המורחב, הכולל ארבעה פסוקים, דומה למשל לדוגמה שבמחזור ויטרי, הורוביץ (לעיל הערה 54), עמ' 296, אלא שנוסח מחזור ויטרי מוסיף עוד שישה פסוקים בין הפסוק השלישי לפסוק הרביעי שבמנהג אשכנז.

67 ש' וו' ספראי, הגדת חז"ל (לעיל הערה 50), עמ' 174; יובל, שני גויים (לעיל הערה 434), עמ' 110, 135-145.

רשימת הפיוטים שנזכרו במאמר ומקום פרסומם

- אבוא בגבורות (בנימן בר עזריאל) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 580
 אבותי כרבת ריבם (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 15
 ה' מלך אבדו גוים (אנונימי) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל,
 עמ' 380
- אויבים קמו עלי (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 36
 איילי המתעה (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים
 תחר"ץ, עמ' קמח
 אזכרך דודי (משלם בר קלונימוס) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליהיים תרכ"ח,
 עמ' 713
- אזעק אליך (קלונימוס בר שבתי מרומי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת
 ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 546
- איה קנאתך (חכים) – ספר גזירות אשכנז וצרפת², מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א, עמ' צ
 איומה כנדגלות (אנונימי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט
 וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 711
- איילי הצדק (שמעון בר יצחק) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 491
 אימת נוראותיך (משה בר קלונימוס) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 514
 אל נא תיסר (בנימן בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל,
 עמ' 221
- אמונה אומן (יצחק) – מחזור לימים הנוראים: ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 661
 אמצת עשור (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים
 תש"ל, עמ' 113
- אמרת י שעו (קלונימוס בר יהודה) – סדר הקינות, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קן-קט
 אני יום אירא (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 310
 אני קראתיך אל (אברהם בר יעקב) – אגרות שד"ל, ה, פרומישל תרמ"ב, עמ' 610
 ארכו הימים (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ,
 עמ' קסט
- אצולים מפרך (משה בר קלונימוס) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 526
 אקום בתוך עם (חננאל בר אמנון) – א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', קבץ על יד,
 טז [כו] (תשס"ב), עמ' 48
- ארץ בזמר (ניי) – פיוטי ניני, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שכח
 אתה האל עושה פלאות (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין
 וירושלים תחר"ץ, עמ' קמא
 אתחיל מקצת (חננאל בר אמנון) – א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון', קבץ על יד, טז
 [כו] (תשס"ב), עמ' 36

M. Rand, 'An Anti-Christian Polemical Piyyut – (יוסף אבן אביתור) – by Yosef ibn Avitur Employing Elements from Toledot Yeshu', *European Journal of Jewish Studies*, 7 (2013), pp. 1-16

האומרים אחד אלהינו (יניי) – פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שמ
האומרים לכילי (יניי) – פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שלט
הגוים אימים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים
תש"ל, עמ' 196

הגוים אפס (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים
תש"ל, עמ' 186

ובכל תקף יאמן עז הלולך (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים נוראים, ב: יום כיפור, מהדורת
ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 197

ובכן יבוש – עיין: האומרים לכילי

ובכן תאבד זדים – עיין: האומרים אב וכן ורוח שלישי

ובכן תשוב ברחמים – עיין: האומרים אחד אלהינו

ובני ישראל אוזרו (אברהם בר משה) – ש' אליצור, 'שני פיוטים לויושע למשוררים בלתי נודעים', קבץ על
יד, [תשנ"ח], עמ' 55

ויושע איום (יוסף טוב עלם) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 562

ויושע אל אלהים (בנימן בר עזריאל) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 590

חסדי ה' אוכיר (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים
תחר"ץ, עמ' עח

מה מועיל רשע (משה בר קלונימוס) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 521
מלכותם באבדך (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט,
ירושלים תש"ל, עמ' 198

תאמילם לאור אבדון (יניי) – פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שלט
תאפדם (אנונימי) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, מבוא,
עמ' מה

תאפוד אדרתך (יניי) – פיוטי יניי, מהדורת מ' זולאי, ברלין תחר"ץ, עמ' שמא

תימן ויושביו (משה בר קלונימוס) – מחזור פסח, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 536

תפול עליהם אימתה ופחד (אנונימי) – מ' זולאי, מפי פייטנים ושופכי שיח, ירושלים תשס"ה, עמ' קח
תתן תהלה לעמך ישראל (אנונימי) – מחזור לימים הנוראים, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים
תש"ל, עמ' 381

תתנם לחרפה (אנונימי) – ספר גזירות אשכנז וצרפת², מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א, עמ' קה
תתנם לחרפה (אברהם בר יעקב) – ח' מרחביה, 'שמתא לר' אברהם בר יעקב', תרביץ, לט (תש"ל), עמ' 277